

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ГРАДАЦІЙНИХ СПОЛУЧНИКІВ З БАЗОВИМИ КОМПОНЕНТАМИ *НЕ ЛИШЕ (НЕ ЛИШ, НЕ ЛИШЕНЬ) ТА НЕ ТІЛЬКИ*

У статті простежено зміни в кількісному складі градаційних сполучників сучасної української літературної мови, проаналізовано функціонально-стилістичні параметри вживання таких сполучників із базовими компонентами *не лише (не лиш, не лишень) та не тільки*.

Ключові слова: градаційні сполучники, базовий та парний компонент кон'юнктива, стилістично марковані сполучники, функціональний стиль.

Градаційні сполучники в окрему групу сурядних сполучних засобів, що налічувала 11 одиниць (*а й, а ще, а навіть, а до того ж, та навіть, та ще й, не тільки... а й, не тільки... але й, не тільки... а навіть, не стільки... скільки, не так... як*), виокремили лише в 90-х рр. минулого сторіччя [1, 351]. До цього, у 50–60-х рр., а подекуди і в 80-х – поч. 90-х, їх кваліфікували відповідно до трикомпонентної класифікації складносурядних речень то як єднальні (*не тільки... а й, не тільки... але й* [7, 448; 9, 516; 6, 240] *не лише... а й, не лише... але й, не так... як, не просто... а (й)*, [12, 104], то як зіставно-протиставні (*не тільки... але й, не тільки... а й, не лише але й, не лише ... а й*) [10, 296], то як протиставні (*не то що... а, не то що... але*) чи як розділові (*якщо не... то*) [12, 106–108] сполучники. У 70-х рр. минулого століття, обґрунтовуючи потребу виоремити в українській мові складносурядні речення із градаційними відношеннями, К.Ф. Герман вперше вказав на функціонування у мовленні особливої сполучникової системи, яка, власне, і є маркером цих відношень [3, 28]. Він виділив 13 градаційних складених сполучників, із яких 9 – одиничні (*а й, а ще, а навіть, а до того ж, ба й, ба навіть, та й, ще й, та ще й*) і 4 – парні (*не тільки... а й, не тільки... але й, не лише... а й, не тільки... а навіть*) [3, 29]. У зв'язку з градаційними складносурядними реченнями як окремим семантичним типом складносурядних речень кілька градаційних сполучників подав І.Р. Вихованець (*не тільки – а й, не тільки – але й, не лише – а й, не лише – але й*) [1, 312].

Значно більшу кількість градаційних сполучників виокремила Т.М. Спільник. Вона диференціювала їх за значенням, виділивши власне градаційні, градаційно-приєднувальні сполучники, а також їхні аналоги [8, 367 – 370]. Перші налічують разом із їхніми варіантами 22 одиниці (*не тільки... а й (а, але й); не лише... а й (а, але й); не просто... а й (а); не стільки... скільки (а, як); не так... як; мало того, що... ще й; не те що... а (але, а й, але й); не те щоб ... а (але, а й, але й)*). До другої групи зараховано 3 сполучники: *та й, ще й, та*

ще й, серед їхніх аналогів – 10 аналітичних одиниць: більше того, до того ж, а до того ж, а ще до того, крім того, а крім того, а ще більше, та ще більше, а найбільше, навіть [8, 367].

На сучасному етапі мовознавці фіксують понад сорок сполучників із градаційним значенням, серед яких парні сполучники із суто градаційним значенням (*не лише... а й, не лиш... а й, не лише... але й, не лиш... але й, не лише... а ще й, не лишень... а й, не лише... а навіть, не тільки... а й, не тільки... але й, не тільки... а навіть* та ін.) та градаційно-приєднувальні одиничні сполучники (*а й, а ще, а ще й, а навіть, а до того ж, і до того ж, а то й, і навіть, та навіть, та ще й, ще й, і то, а що (вже)* [4, 191]. Частина з них – це сполучники, що повернулися до вжитку наприкінці минулого – початку нинішнього століття, а саме: *не лише... а й, не лише... але й, не так... як*) [2, 349]. Інші – новоутворені сполучники, серед них *не тільки... а навіть, не тільки... але навіть, не тільки ... а ще й, не тільки... ще й, не лише... а ще й, не лишень... а й, не лише... а навіть, не тільки... а й не тільки... а навіть, не тільки... але навіть, не тільки ... а ще й, не тільки... ще й* та ін. [4, 191; 5, 26].

Серед парних градаційних сполучників ми виділили десять підгруп – залежно від того, який базовий компонент входить до складу сполучного засобу. Найпродуктивнішою виявилася підгрупа із базовими компонентами *не лише, не тільки* та їхніми парними компонентами *а й, але й, а ще й, а навіть, та ще й, а також* (*не лише... а й, не лише... але й, не лише... а ще й, не лише... а навіть, не лише... та ще й, не лише... а також, не тільки... а й, не тільки... але й, не тільки... а навіть, не тільки... але навіть, не тільки ... а ще й, не тільки... ще й*). Як зазначалося вище, ці сполучники науковці вважають власне-градаційними, вони вказують “на перехід дії або стану через певну межу в бік посилення чи послаблення” [5, 134–136]. Однак, на нашу думку, серед названих одиниць є такі, у яких семантичний елемент посилення чи послаблення виражений чіткіше, ніж в інших. До них належать сполучники із другим компонентом *а ще й, а навіть, та ще й, а також*. Пор.: *Він не лише* дорогу на Січ знає, *а ще й* порадить тобі в потребі, розумна голова (А. Чайковський); *ДТ як об’єкт дослідження має свою специфіку, яка зумовлюється тим, що “мова не лише* втілення думки, *а ще й* онтологічний принцип осмислення буття... (Н. Руснак); *Київ мусить бути не лише* столицею України, *та ще й* культурним її осередком (А. Чайковський).

Зони стилістичного функціонування градаційних сполучників з базовими компонентами *не лише* та *не тільки* розподілені неоднаково. Найуживанішими залишаються давніше утворені сполучники *не лише... а й, не лише... але й, не тільки ... а й, не тільки... але й*. Вони функціонують в усіх стилях української літературної мови, однак конкурують між собою. За спостереженням мовознавців, градаційні сполучники *не лише... а й, не лише... але й* дедалі частіше витісняють *не тільки ... а й, не тільки... але й*, що зумовлено загальною тенденцією до поступового переважаювання в мовленні питомих українських сполучників [4, 126]. Цю тенденцію ми простежуємо в усіх книжних стилях сучасної української літературної мови, пор.: *Ви ж не були не лише* лідером

країни, **а й** навіть депутатом... (Ю. Рогоза); *Я бачу, Лілю, ти вивчаєш не лише медицину, а й суміжні з нею науки* (Ю. Мушкетик); *А я не лише малював там, але й слухав* (Ю. Покальчук); *Це там, де буває повно снігу не лише на вершинах, але й в долинах?* (Ю. Андрухович); *Без сумніву, бо міць нашої національної валюти ґрунтується не лише на вітчизняних підприємствах, а й на світових ринках* (Сільські вісті, 1 лютого 2011); *Дивлюсь на ці проблеми не лише з емоційного погляду, але і як філолог* (Чорноморські новини, 14 січня 2010); *У психології оцінку вивчають у зв'язку з процесом відображення: людина не лише відображає дійсність, а й відображає своє ставлення до неї* (Зі статті); *Повідомлення про природні катастрофи в основному складають мовленнєві акти асертиви, проте вони можуть мати на меті не лише констатувати, але й рекомендувати, застерігати, прогнозувати, іронізувати, засуджувати, підтримувати* (Зі статті); *Цією їжею може бути читання – не лише релігійних книжок, а й художньої та історичної літератури, з якої можна почерпнути багато духовних цінностей для нашого розуму* (Патріарх Філарет); *В пошуках „коренів” православної триадології, недруги християнства звертаються не лише до древньої міфології, а й до античної філософії* (Ігумен Димитрій (Рудюк)); *Усі ці заходи не лише сприяють розвитку та розширенню нашого співробітництва, але й дозволяють інтенсифікувати нашу співпрацю у напрямках, в яких Міністерство юстиції запропонувало ряд реформ, закріплених в законопроектах* (Із Міжнародного міжвідомчого договору); *Врегульовуючи міждержавні відносини на рівні міністерств та відомств, міжнародні договори міжвідомчого характеру роблять значний внесок не лише в розвиток міжнародного права, але й в його окремі галузі та інститути* (Із Міжнародного міжвідомчого договору).

Градаційні сполучники *не лише... а ще й, не лише... а навіть, не лише... та ще й, не лише... а також, не тільки... а навіть, не тільки... але навіть, не тільки ... а ще й, не тільки... ще й* мають додатковий приєднувальний відтінок, оскільки другий парний компонент у простому реченні виконує приєднувальну функцію. За нашим спостереженням, ними послуговуються значно рідше, їх уживають зазвичай у художньому та конфесійному стилях, напр.: *Він не лише дорогу на Січ знає, а ще й порадить тобі в потребі, розумна голова* (А. Чайковський); *Київ мусить бути не лише столицею України, та ще й культурним її осередком* (А. Чайковський); *Прошу вельможної пані, я в Острозькій школі вчився не лише класичних мов греків і римлян, а також і медицини* (А. Чайковський); *Не тільки прості люди, чи, як писав цар, “подлії люди”, нарікали на нього, а навіть бояри...* (Ю. Мушкетик); *Йому і не лише проповідували про Нього в усьому світі, а навіть помирали на знак свідчення про істинність Його, то це доказ того, що вони остаточно переконалися в дійсності Воскресіння Христового...* (із проповіді Володимира Сабодана); *Пізніше вони повірили Йому і не тільки проповідували про Нього в усьому світі, але навіть вмирали в знак свідчення істинності Його вчення...* (Любомир Гузар); *Після хрищення св. Володимир змінив своє попереднє життя. Своє багатство він жертував не тільки на будову церков, а також*

на допомогу бідним, хворим і вдовицям (Любомир Гузар); *Образа, заподіяна у відповідь на образу, **не тільки** не припиняє ворожнечі і не зупиняє подальшого її розвитку, **а ще й** більше посилює конфлікт* (Патріарх Філарет).

Парні градаційні сполучники з базовими компонентами *не лише* та *не тільки* можуть мати усічену форму. У такому разі їх уживають перед одним із формально виражених у реченні однорідним членом. Другий компонент парного градаційного сполучника та поєднаний з його допомогою інший однорідний член мають імпліцитну асоціативну форму, проте вона не нівелює градаційне семантико-синтаксичне відношення, пор.: *Однак я звик уже на службі в Монсиньора виконувати **не лише** свої обов'язки* (Ю. Андрухович) (**а й виконувати чужу роботу** – імпліцитний компонент); *Тут **не лише** православні заживали повної свободи віри* (А. Чайковський) (**а й католики, мусульмани** – імпліцитні компоненти); *Черкеси й русаки **не лише** юдейських чоловіків умертвляли* (М. Матіос) (**а й українських** – імпліцитний компонент); *Минулий вівторок чорний **не тільки** для шокованого Марганця* (Сільські вісті, 14 жовтня 2010) (**а й для інших міст** – імпліцитний компонент); *Однак прискіплива увага Антимонопольного комітету повинна зосереджуватися **не тільки** на етапі роздрібного продажу скрапленого газу* (День, 10 березня 2010) (**а й на усіх інших етапах** – імпліцитний компонент); *Однак форма спонукального способу набуває нових значень **не тільки** у випадку зникнення/відсутності „безпосереднього виконавця”* (О. Сікорська) (**а й в інших випадках** – імпліцитний компонент).

Відкритим залишається питання щодо внутрішнього статусу сполучних одиниць *не лиш...* *а й, не лиш...* *але й*. З одного боку, їх тлумачать як варіанти основних виявів сполучників *не лише...* *а й, не лише...* *але й* [5, 134]. Такий підхід видається обґрунтованим, адже *й* у Словнику української мови обмежувальну частку *лиш*, яка є одним із компонентів похідних складених градаційних сполучників *не лиш...* *а й, не лиш...* *але й*, трактують як варіант основного вияву частки *лише* [13]. Крім того, *не лише*, на відміну від *не лиш*, виявляє вищу активність поєднуватися з парними компонентами (*не лише ... а й, не лише... але й, не лише... а ще й, не лише... а навіть, не лише... а ще й; не лиш... а й, не лиш... але й*). Однак, з іншого боку, форма *лиш* у поєднанні з іншими частками та сполучниками здатна утворювати сполучні засоби, що не мають аналогів із формою *лише* (напр.: *лиш би, лиш би... то, лиш тільки*) [5, 104]. Очевидно, це дає підставу авторам найновіших граматичних описів тлумачити сполучники *не лише...* *а й, не лише...* *але й, не лиш...* *а й, не лиш...* *але й* як окремі одиниці [4, 68, 191]. Підставою для цього може слугувати те, що сполучники *не лиш...* *а й, не лиш...* *але й* були досить поширеними в минулому сторіччі у художньому та публіцистичному стилях: *Не лиш молотом, а й мечем* (Б. Лепкий); *Домніка була мудра й хитра і вміла **не лиш** «промовляти» як треба, **але й** «мовчати»* (О. Кобилянська); *Ті обов'язки накладає на мене не лиш моє становище митрополита, **але й** торжественна присяга, зложена в день вступлення в монастир...* (А. Шептицький); *Завітрили їй, по 1917 р. большевики, які взявши Київ, знищили **не лиш** живі пам'ятники князівської доби*

(Десятинна церква, Михайлівський собор), *але й ті . але й ті, над якими витає дух мазепинських традицій, — Миколаївський собор та інші лаврські церкви, будовані Мазепою, або мазепинцями, як Видубицький монастир* (Д. Донцов). За нашим спостереженням, нині сполучники *не лиш...* *а й, не лиш...* *але й* вживають значно обмеженіше, переважно в електронних засобах інформації, пор.: *Загалом у його часи люди ближче спілкувалися з природою та не зривали контактів з померлими, які не лиш духом, але й плоттю відвідували їх по ночах* (М. Савчин); *Крадуть уже не лиш машини, а й самі лише номерні знаки* [<http://chernivtsi.comments.ua/news/2012/04/05/130146.html>]; *Однак основна завзятість припадає на осінь, коли заготівля йде не лиш до Різдва, а й до всієї зими* [http://www.carpathians.eu/no_cache/statti/stattja/article/neperevrvnist-guculskogo-rizdva.html].

Отже, за останні двоє десятиліть у групі градаційних сполучників відбулися значні кількісні зміни, що пов'язані насамперед з появою новотворів. Із-поміж сорока сполучників, зафіксованих у мовознавчих працях, найуживанішими є власне-градаційні сполучники із базовими компонентами *не лише (не лиш, не лишень)* та *не тільки*. Структурною особливістю цих сполучників є так звані усічені форми, коли другий компонент парного градаційного сполучника, а також приєднаний з його допомогою однорідний член речення, виражені імпліцитно.

Сфери стилістичного функціонування власне-градаційних кон'юнктивів із базовими компонентами *не лише* та *не тільки* зазнали змін. Серед стилістично нейтральних сполучників *не лише... але й, не лише... а й, не тільки... але й, не тільки... а й* домінують перші два, що спричинено загальною тенденцією до вживання питомих українських сполучних засобів. Новоутворені власне-градаційні сполучники *не лише... а ще й, не лише... а навіть, не лише... та ще й, не лише... а також, не тільки... а навіть, не тільки... але навіть, не тільки ... а ще й, не тільки... ще й* завдяки другому парному компонентові семантично та експресивно виразніші, проте вони залишаються стилістично маркованими, уживаними переважно в художньому, рідше – у конфесійному стилях. Звузили функціонально-стильову сферу форми сполучників *не лиш...* *а й, не лиш...* *але й*, нині їх уживають обмеженіше, переважно в електронних засобах інформації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис / І.Р. Вихованець. – К.: Наукова думка, 1993. – 368 с.
2. Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови / Іван Вихованець, Катерина Городенська. — К.: Унів. вид-во "Пульсари", 2004. – 400 с.
3. Герман К.Ф. Складносурядні речення з градаційними сполучниками / К.Ф.Герман // Українська мова і література в школі. – 1972. – № 1. – С. 28 – 30.
4. Городенська К. Г. Сполучники української літературної мови : [монографія] / К. Г. Городенська. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. – 208 с.
5. Городенська К. Градаційні сполучники української мови (проблемні питання) / Катерина Городенська. – Науковий вісник Чернівецького університету: зб. наук.

- праць. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2009. – Вип. 475–477. Слов’янська філологія. – С. 25–30.
6. Доленко М. Т. Сучасна українська мова : [навч. посібник для студ. пед. інститутів] / М. Т. Доленко, І. І. Дацюк, А. Г. Кващук : [3-є вид., перероб. і доп.]. – К. : Вища школа, 1987. – 349 с.
 7. Івченко М. П. Сучасна українська літературна мова / М. П. Івченко. – К. : Вид-во Київського університету, 1962. – 592 с.
 8. Спільник Т.М. Градаційне відношення в структурі складних сполучникових конструкцій сучасної української мови: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 “Українська мова” / Т.М.Спільник. – Х., 2004. – 20 с.
 9. Сучасна українська літературна мова. Морфологія / [за заг. ред. І.К. Білодіда]. – К. : Наукова думка, 1969. – 584 с.
 10. Сучасна українська літературна мова: [підручник] / [за ред. М.Я. Плющ]. – К. : Вища школа, 1994. – 414 с.
 11. Сучасна українська літературна мова : [підручник] / [за ред. А.П. Грищенка]. – К. : Вища школа, 1993. – 366 с.
 12. Шерех Ю. Нарис сучасної української літературної мови / Юрій Шерех. – Мюнхен : Вид-во “Молоде життя”, 1951.– 402 с.
 13. <http://sum.in.ua/s/lysh>

В статье прослежены изменения в количественном составе градационных союзов современного украинского литературного языка, проанализированы функционально-стилистические параметры употребления таких союзов с базовыми компонентами *не лише* (*не лиш, не лишень*) та *не тільки*.

Ключевые слова: градационные союзы, базовый и парный компонент союза, стилистически маркированные союзы, функциональный стиль.

This article traces the changes in the quantitative stock gradational connectors modern Ukrainian language, analyzed functional and stylistic parameters of the use of conjunctions of the basic components of *не лише* (*не лиш, не лишень*) and *не тільки*.

Key words: gradational conjunctions, base and connected component of a conjunction, stylistically marked conjunctions, functional style.